

A.J. Akkermans, De 'omkeringsregel' bij het bewijs van causaal verband

Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2002, 181 p., € 25, ISBN 90 545 4253 5.

Inleiding¹

De oratie van Akkermans gaat waarschijnlijk de geschiedenis in als de dikste Nederlandse oratie ooit (181 p.).² De vraag die dan meteen opkomt, is natuurlijk of het onderwerp van het boek, de eerst verrassende, toen befaamde en inmiddels beruchte 'omkeringsregel'³ bij het bewijs van causaal verband, al die aandacht wel waard was en is. Mijn voorlopige antwoord is dat er te dien aanzien reden voor twijfel bestaat. Laat ik dat maar meteen toelichten.

Ten tijde van het denken over, uitspreken van (op 5 oktober 2001 aan de VU te Amsterdam), en het daarna verder uitwerken van deze rede, was al die aandacht volledig terecht: de 'omkeringsregel' was net goed gelanceerd, begon stevig tot ontwikkeling te komen, speelde in de lagere rechtspraak en rechtspraktijk een wezenlijke rol en riep diverse en wezenlijke vragen op, vragen die de Hoge Raad in zijn groeiende rechtspraak niet altijd kon of wilde beantwoorden. Vandaar ook Akkermans' doelstelling, namelijk 'proberen om de onrustige wateren van de omkeringsregel wat overzichtelijker te maken'. (p. 5). In elk geval hoopt Akkermans te bereiken, zo lezen wij ook op p. 5, dat de discussie wordt gericht op de inhoudelijke rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel'. Dat is een uitgangspunt waarmee ik het hartgrondig eens ben,⁴ maar dat door de Hoge Raad tot dan toe in elk geval niet echt opgepikt was. Kort na de verschijning van het boek in het najaar van 2002, is de nood-

zaak voor al die aandacht echter afgenomen. Dat ligt met name aan twee arresten van de Hoge Raad van 29 november 2002.⁵ Sindsdien is de betekenis van de 'omkeringsregel' minder geworden, omdat de reikwijdte van die regel door die arresten sterk beperkt lijkt te zijn. Door de Hoge Raad is aldus aangegeven dat er wel degelijk echte grenzen zijn aan het toepassingsbereik van de 'omkeringsregel'.⁶ Dit zien wij ook terug in de rechtspraak. Na die arresten zijn de voordien stormachtige ontwikkelingen immers redelijk gekalmeerd. In dat licht bezien, zou, met de 'benefit of hindsight', een rede van 180 pagina's wellicht als overdreven omvangrijk bestempeld kunnen worden.

Het markante aan dit alles is overigens dat het er sterk op lijkt dat het (in elk geval mede) deze oratie was die de arresten van 29 november 2002 inspireerde.⁷ De rede heeft zichzelf zo eigenlijk tot op zekere hoogte uit de markt geprijsd. Let wel, dat is geen negatieve kwalificatie. Sterker nog, wellicht is dit wel het hoogste dat een wetenschappelijke verhandeling kan bereiken: het zichzelf overbodig maken omdat het desbetreffende onderwerp sinds publicatie klip en klaar is en dus geen nader onderzoek vergt. Het is overigens nog zeer de vraag of de genoemde arresten inderdaad aan alle resterende onzekerheid een einde hebben gemaakt en of zij ook een einde maken aan de door Akkermans gesignaleerde noodzaak tot discussie over de inhoudelijke recht-

vaardiging voor de 'omkeringsregel'. Ik kom hier dan ook nog op terug. Alvorens ik het boek voorzie van een enkele kritische kanttekening, rijst wat mij betreft eerst nog de vraag hoe met deze oratie zou moeten worden omgegaan na de zojuist al gememoreerde arresten. Die arres-

1. Dit boek werd eerder besproken door Van Wasenaer, *VR* 2003, p. 76 e.v.
2. Een verkorte versie werd voordien al gepubliceerd in *TVP* 2001, p. 93 e.v., en een 'samengebalde' variant verscheen nadien nog in A. Hammerstein (e.a.), *Causaliteit*, Sdu: Den Haag 2003, p. 13 e.v.
3. Ik zal de term 'omkeringsregel' steeds tussen aanhalingstekens zetten, net zoals de Hoge Raad dat doet (vgl. HR 18-4-2003, *RvdW* 2003, 81 (*ACE Insurance/Fino*); HR 29-11-2002, *RvdW* 2002, 190 (*TFS/NS*) en 191 (*Kastelijn/Achtkaarspelen*)). Zie ook W.D.H. Asser, 'De bewijslastverdeling in verband met art. 7:658 lid 2 BW', in: C.J.M. Klaassen (e.a.) (red.), *Aansprakelijkheid in beroep, bedrijf of ambt*, Kluwer: Deventer 2003, p. 74, die dit verklaart door erop te wijzen dat het om een vermoeden gaat en niet om een regel van bewijslast (zie ook noot 16). Ook als het wel om een omkering zou gaan, dan nog zou de benaming ervan als *de* omkeringsregel, onjuist zijn, vgl. Giesen, *AV&S* 2001, p. 151.
4. Zie bijv. mijn noot in *AV&S* 2001, p. 154, en I. Giesen, 'Medische aansprakelijkheid in Nederland: een stand van zaken ten aanzien van de bewijslastverdeling', in: W.R. Kastelein (red.), *Medische aansprakelijkheid*, Sdu: Den Haag 2003, p. 23.
5. HR 29-11-2002, *RvdW* 2002, 190 (*TFS/NS*) en 191 (*Kastelijn/Achtkaarspelen*).
6. Zo ook Hartlief, *AA* 2003, p. 306.
7. Expliciet in die zin Hammerstein & Schaafsma-Beversluis, *NJB* 2003, p. 501; Van Dijk, *TVP* 2003, p. 9 en 11, en Asser, a.w., p. 74. Akkermans (zie A.J. Akkermans, 'Zeven stellingen over de omkeringsregel', in: A. Hammerstein (e.a.), *Causaliteit*, Sdu: Den Haag 2003, p. 14) ziet zelf ook veel steun voor zijn benadering in die arresten.

ten hebben de hier besproken materie immers in belangrijke mate (bij)gestuurd. Het boek van Akkermans is hierdoor ten dele ingehaald (ik gebruik opzettelijk niet de term 'achterhaald') door de rechtspraak, zodat al snel de neiging zal ontstaan om het boek direct te koppelen aan die rechtspraak, dan wel het boek maar helemaal te vergeten (niet meer 'up-to-date').⁸ Echter, een recensie is geen annotatie en de verdere ontwikkeling van de rechtspraak is voor een schrijver een proces dat niet direct te beïnvloeden is. Gegeven die uitgangspunten zal ik deze rede dan ook zo veel mogelijk op haar eigen merites beoordelen en deze bespreking niet geheel ophangen aan de al genoemde rechtspraak.⁹

Korte weergave van de inhoud en opbouw van de rede

In de eerste elf hoofdstukken van het boek wordt na de inleiding (hfst. 1) uitvoerig de geschiedenis geschetst van de regel die wij tegenwoordig als de 'omkeringsregel' kennen maar die voordien ook al bestond (daarover

gaat hfst. 2). Die geschiedenis is met name opgebouwd uit rechtspraak van de Hoge Raad. Alle 'klassiekers' uit het repertoire van de 'omkeringsregel' passeren de revue: *Dicky Trading* (hfst. 3), *Beurskens/Notarissen* (hfst. 4), *Kramer/ABN Amro en Gouda/Lutz* (hfst. 5), *Sint-Willibrord* en de minder befaamde opvolgers daarvan (hfst. 6 en 7), gevolgd door *Oude Monnik Motors* (hfst. 8) en *MCL/In 't Hout* (hfst. 10), om te eindigen (het boek is afgesloten per augustus 2002), bij de twee *Informed Consent*-arresten van 23 november 2001.

Na dit exposé – Akkermans noemt het zelf een 'kroniek' (p. 5) – waarin Akkermans de genoemde rechtspraak uitvoerig beschrijft en van commentaar voorziet, is meteen duidelijk dat er voorlopig nergens een Aio-project over de geschiedenis en ontwikkeling van de 'omkeringsregel' voor financiering ingediend zal hoeven worden; dat onderzoek is reeds gedaan. Tussendoor wordt in hoofdstuk 9 nog besproken in hoeverre er een inhoudelijk verschil bestaat tussen wat Akkermans de 'oude' ongevalregel (kort gezegd: de bewijslastomkering ten aanzien van verkeers- en arbeidsongevallen) en de nieuwe algemene 'omkeringsregel' noemt. Hij meent dat er geen inhoudelijk verschil bestaat (o.a. op p. 84).

Ik volsta ten aanzien van dit deel van het boek met de opmerking dat de wijze waarop Akkermans (de geschiedenis van) het leerstuk hier behandelt, niet alleen gedegen maar ook fraai is. Het enig mogelijke nadeel van deze 'kroniek' is dat het gevaar van een zekere mate van 'overkill' op de loer ligt, omdat in de gekozen opzet elk arrest behoorlijk veel aandacht krijgt. Echter, door de geregeld terugkerende toespelingen op het vervolg van het boek, is dit deel op een bepaalde manier ook (al) behoorlijk spannend (voorzover juridische literatuur ooit echt spannend kan zijn, uiteraard).

Gezien de hiervoor al gememoreerde doelen die Akkermans zich gesteld heeft, zijn met name de hoofdstukken 12 tot en met 17 interessant. Deze hoofdstukken staan geheel in het teken van de achtergrond van en

de rechtvaardiging voor het gebruik van de 'omkeringsregel' (hfst. 12 en 13), de voorwaarden voor toepasbaarheid ervan en de mogelijkheden voor de gedaagde om tegenbewijs te leveren (hfst. 14 en 15). Uiteindelijk komt Akkermans tot een eigen, alternatieve formulering van de regel (hfst. 16), waarna enkele conclusies (tevens samenvatting) de rede afsluiten (hfst. 17).

Commentaar: de rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel'

Omdat in een bespreking nu eenmaal lang niet alles aan bod kan komen, ga ik hierna alleen aan de haal met het (mijns inziens) belangrijkste thema uit het boek, namelijk *de inhoudelijke rechtvaardiging* voor de 'omkeringsregel' (zie p. 5 en hfst. 12 en 13). Het vertrekpunt hierbij is overigens dat Akkermans en ik het op zich grotendeels eens zijn over deze kwestie.¹⁰ Maar niet getreurd, want daar waar onze wegen zich wel scheiden, ligt namelijk meer dan voldoende stof voor een stevig meningsverschil. En dat verschil van inzicht is blijven bestaan, omdat Akkermans mij, dat kan ik nu al kwijt, niet overtuigd heeft.

Ons verschil van mening zit hem hierin dat Akkermans twee 'sporen' of grondslagen ziet die de benodigde inhoudelijke rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel' zouden kunnen leveren (o.a. p. 123). Ik zie uiteindelijk slechts één spoor. Voor Akkermans ligt in eerste instantie een rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel' in wat hij 'een feitelijk vermoeden van causaal verband' noemt (p. 123-124). Het gaat hierbij om het gegeven dat in sommige gevallen de 'omkering' voor de hand ligt omdat de feitelijke situatie zodanig is dat er gesproken kan worden van het bestaan van een (sterker of zwakker) feitelijk vermoeden.¹¹ Akkermans geeft vervolgens aan dat dit vermoeden slechts een deel van de rechtvaardiging kan zijn omdat de 'omkeringsregel' in het verleden ook al toegepast is in gevallen waarin dit vermoeden niet bestond. Bovendien zou de 'omkeringsregel' geen speciale regel van bewijslastverdeling, maar een normaal feitelijk vermoeden

8. Uit de na die arresten verschenen literatuur inzake de 'omkeringsregel' blijkt overigens onduidelijk dat het boek van Akkermans (te recht) niet genegeerd wordt.

9. Daarbij is het dan overigens wel prettig te moeten constateren dat deze arresten van de Hoge Raad ook niet vrij zijn van dubbelzinnigheid, spraakverwarring en tegenstrijdigheden. Van Dijk, *TVP* 2003, p. 12, stelt m.i. terecht dat het lijkt alsof de motivering van de arresten door meerdere personen is geschreven. Vgl. met name r.o. 3.5.3 uit *RvdW* 2002, 190 onder i, ii en iii, met het vervolg van diezelfde r.o., en in dezelfde zin Van Wassenaer, *VR* 2003, p. 77. Dit betekent dat ook na deze uitspraken nog steeds niet alles is gezegd over de 'omkeringsregel', zie bijvoorbeeld Hartlief, *AA* 2003, p. 301, en Asser/Hartkamp 4-I (2004), nr. 436c.

10. Zie met name mijn *Bewijslastverdeling bij beroepsaansprakelijkheid*, (Tjeenk Willink: Deventer 1999, p. 66 e.v.), mijn dissertatie *Bewijs en aansprakelijkheid* (Bju: Den Haag 2001, p. 116-119, p. 245, en p. 449 e.v.) en de hiervoor al genoemde bijdragen van mijn hand.

11. Deze rechtvaardiging sluit aan bij die welke Bakels en Vranken eerder gaven (de reële mogelijkheid dat de gedraging van de gedaagde de oorzaak is), zie de conclusie voor en noot na HR 19-1-2001, *NJ* 2001, 524 m.nt. JBMV (*Oude Monnik Motors*), en waarbij Hartlief, *AA* 2003, p. 303 zich aansluit. Hartlief vermeldt daarbij voorzichtig dat zijns inziens de Hoge Raad ook op dit spoor zit ('proef ik (...) een voorkeur').

den zijn als dit de enige reden of rechtvaardiging voor het bestaan van de 'omkeringsregel' zou zijn (p. 124).¹² Er is dus meer nodig dan enkel een vermoeden (een bepaalde mate van waarschijnlijkheid).

Dat tweede 'spoor' is er dan één dat zowel Akkermans als ikzelf als wettelijk zien, hoewel onze verdere uitwerking ervan enigszins verschilt (waarover p. 128-130). Akkermans noemt deze grondslag het 'nauwe verband tussen de beschermende strekking van de geschonden norm en het risico dat zich heeft verwezenlijkt' (p. 123 en p. 127-132). Anders gezegd: 'Bewijslastomkering is soms een voor de hand liggend middel om de effectiviteit van de betreffende norm te versterken' (p. 128), het is 'een logisch complement (...) van de beschermende strekking van de norm' (p. 131).

In mijn woorden¹³ komt dit erop neer dat (de handhaving van) de *effectiviteit van de zorgvuldigheidsnorm* voor een bewijsrisico-omkering pleit. De gedachte is dan om te beginnen dat als geen aansprakelijkheid mogelijk is, in principe niemand de (materiële) norm zal hoeven na te leven met als gevolg dat deze norm dus zonder effect zal blijven, en vervolgens dat zonder een omkering van de bewijslast de eiser het causale verband niet zal kunnen aantonen, zodat de aansprakelijkheid daarop inderdaad (steeds) stukloopt. Dat betekent derhalve dat de materiële zorgvuldigheidsnorm langs 'causaliteitsweg' inhoudsloos wordt; de materiële norm kan uiteindelijk niet meer verwezenlijkt worden omdat het causale verband onbewijsbaar blijkt. Akkermans zegt het als volgt: 'Komt men Franken (de eiser in het *Dicky Trading II*-arrest, *IG*) bij het causaliteitsbewijs niet tegemoet, dan doet men met de ene hand (de hoofdregel van artikel 150 Rv) af aan de bescherming die met de andere hand (de norm zelf) wordt gegeven.' (p. 131). Het is mijns inziens deze rechtvaardiging die het fundament vormt voor de regel die dan de 'omkeringsregel' is gaan heten.

Hoewel de zojuist genoemde beschermende strekking van de norm ook voor hem de kern is (p. 132), is

volgens Akkermans de rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel' uiteindelijk gelegen in de optelsom van beide genoemde grondslagen (p. 132). Het zijn communicerende vaten (p. 140). Dat betekent dat het in zijn visie mogelijk is dat een zeker tekort qua rechtvaardiging aan de ene kant, opgeheven kan worden door een surplus aan de andere kant: een te zwak 'vermoeden van causaal verband' kan gecompenseerd worden doordat de effectiviteit van de norm in sterkere mate voor een omkering van de bewijslast pleit (p. 140, p. 137). Hetzelfde geldt ook omgekeerd.

Mijn probleem met deze opvatting (van een dubbele grondslag of rechtvaardiging) is dat op die manier twee volledig *oneven grootheden* op een hoop gegooid en zelfs, indien dat zo uitkomt, vermengd worden. Mijns inziens kan dat niet, en in elk geval niet zonder slag of stoot. Wat Akkermans doet, is een puur *normatieve* en puur *feitelijke* rechtvaardiging bij elkaar vegen en eventueel zelfs optellen. Daarbij gaat hij voorbij aan de vraag of het eigenlijk wel mogelijk is, en zo ja, hoe dan, om een gebrek aan normatieve zeggingskracht te compenseren via een feitelijk oordeel (over de mate van waarschijnlijkheid van een feit). Ik zie in elk geval niet zonder meer in hoe dat zou kunnen en Akkermans legt dat niet nader uit.

Daar komt nog bij dat het op zijn zachtst gezegd niet heel sterk oogt om juist daar waar het gaat over de verdeling van de bewijslast – een kwestie die natuurlijk met name daar speelt waar feitelijke onzekerheid heerst – zo nauw aan te sluiten bij een rechtvaardiging die dan uit de feiten van het geval (bestonden er feitelijke aanwijzingen voor het bestaan van causaal verband?) zou moeten volgen. Die feiten staan nu juist niet vast. Dat de feiten niet vaststaan, is evident omdat immers de vraag naar toepasselijkheid van de 'omkeringsregel' niet zou opkomen als de feiten wel zouden vaststaan. Juist waar de bewijslast (bewijsrisico) zo'n cruciale rol speelt, liggen de feiten onduidelijk, anders zou de bewijslast niet zo belangrijk zijn. Als het causale verband duidelijk is, kan

de 'omkeringsregel' in de kast blijven; alleen als het *condicio sine qua non*-verband een feitelijk probleem is, is het al dan niet toepassen van die regel interessant. Ik ben dan ook geneigd te zeggen dat als die feiten (blijkbaar) duidelijk genoeg liggen om een rechtvaardiging te verschaffen aan een bepaalde bewijslastregel, er hoogstwaarschijnlijk helemaal geen (of ten minste onvoldoende) feitelijke onzekerheid bestond, zodat een bewijslastomkering (en de rechtvaardiging daarvoor) dan helemaal niet nodig zou zijn. Hoogstens zou het dan nodig kunnen zijn een gewoon feitelijk vermoeden te benutten. De rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel' halen uit de aanwezigheid van een (meer of minder sterk) feitelijk vermoeden, is mijns inziens dus een opvatting die niet houdbaar is, omdat de feitelijke context die daarvoor nodig is, een gepasseerd station is als wij het over de bewijslastverdeling (in de zin van bewijsrisico) hebben.¹⁴ Bovendien worden zo ten onrechte (alsnog) het vermoeden en de bewijslastomkering onvoldoende onderscheiden hoewel dat dogmatisch, zoals Akkermans zelf ook aangeeft (p. 12-14 en p. 124), wel hoort te gebeuren. Ik houd dan ook vast aan de eerder door mij verdedigde, enkelvoudige rechtvaardiging zoals hiervoor beschreven.

Waarom laat Akkermans het niet ook bij die enkelvoudige, normatieve rechtvaardiging? Het is speculeren, maar mijns inziens valt dat te verklaren uit de blijkbaar door Akkermans gekoesterde wens of de door hem gevoelde noodzaak om de gehele 'omkeringsregel'-rechtspraak in één model, schema of theorie te kunnen vatten. Het is echter zeer de

12. Zie ook Van Dijk, *TVP* 2003, p. 11, die de opvatting van Akkermans volgt voor wat betreft de dubbele ratio voor de 'omkeringsregel', en D.T. Boks, *Notariële aansprakelijkheid*, Kluwer: Deventer 2002, p. 220 en 239, die alleen uitgaat van de hierna nog te bespreken tweede rechtvaardiging.

13. Zie met name Giesen, *Bewijs en aansprakelijkheid*, p. 449 e.v.

14. Zie nader over de onmogelijkheid om waarschijnlijkheidsoordelen de bewijsrisicoverdeling te laten bepalen Giesen, *Bewijs en aansprakelijkheid*, p. 430 e.v. en p. 518-519.

vraag of dat wel zo noodzakelijk is. Akkermans vergeet dan immers dat het ook heel wel mogelijk is dat een bepaalde theorie helemaal klopt, ook als een of meer arresten van de Hoge Raad zich gewoonweg niet laten verklaren vanuit die theorie. Dat kan dan eenvoudigweg hieraan liggen dat die arresten niet juist zijn omdat de Hoge Raad de desbetreffende theorie nog niet kende of onvoldoende kon doorgronden. Akkermans probeert echter alles te verklaren (vgl. bijv. p. 130), maar vergeet dan, als gezegd, dat het ook zo kan zijn dat de rechtspraak niet juist is. Het tot iedere prijs willen inpassen van werkelijk alles, maakt dat de noodgreep van het moeten combineren van een feitelijke en een normatieve rechtvaardiging onvermijdelijk is. Dat levert uiteindelijk een versnipperd model op, een schema dat op twee gedachten hinkt, terwijl dat in het geheel niet nodig was omdat de normatieve component van het model op zichzelf sterk genoeg is. Wat hier verder ook van zij, duidelijk is in elk geval dat de discussie over de inhoudelijke rechtvaardiging voor de 'omkeringsregel' nog niet ten einde is. De arresten van 29 november 2002 veranderen daar mijns inziens niets aan, want die uitspraken voegen aan deze discussie bar weinig toe.¹⁵

Slot

In het voorgaande ligt al besloten dat ik met bewondering kennis heb genomen van de oratie van Akkermans

omdat ik zijn analyse niet alleen zeer gedegen (hij hanteert het juridische fileermes als een meer dan volleerd chef-kok) maar ook prikkelend vind. Zijn rede nodigt immers uit tot (verder) nadenken. En dat wij het dan vervolgens inhoudelijk, met name over de conclusie die hij uit zijn analyse trekt, toch niet eens worden, is niet erg en doet aan die waardering niets af. Daardoor krijgt de discussie over de 'omkeringsregel' alleen maar een extra stimulans. Dat is niet alleen mooi meegenomen, maar tevens nodig, omdat de onduidelijkheid die de 'omkeringsregel' eigenlijk vanaf het begin omgeven heeft, nog steeds niet ten einde is, helaas. Het onderwerp was het dus wel degelijk waard, zo concludeer ik hier dan zonder aarzeling, om in de vorm van een boek van 180 pagina's te verschijnen.

Sterker nog, wellicht is het zelfs nodig dat Akkermans snel een tweede druk van rond de 200 pagina's laat verschijnen waarin hij ook de laatste arresten nog even langs zijn ragfijne fileermes haalt en ten einde denkt. Het zou mij op basis van de tekst van die arresten niet verbazen indien de Hoge Raad op enig moment de stap zou zetten om de 'omkeringsregel' expliciet terug te brengen tot het niveau waarop die regel nu aangekomen lijkt te zijn, namelijk dat van een heel gewoon feitelijk (rechterlijk) vermoeden van causaal verband waarover de rechter per geval kan beslissen op basis van de feiten van het geval, net zoals dat werkt bij alle andere feitelijke vermoedens zoals wij die al tijden kennen.¹⁶ Wat echter tegen deze (tekstuele) uitleg pleit, is dat zodoende niet verklaard wordt waarom de Hoge Raad zo uitvoerig zijn best heeft gedaan de 'omkeringsregel' nader uit te leggen. Als hij een gewoon vermoeden had willen 'invoeren', had dat korter gekund. Ook te dien aanzien blijft het dus afwachten. Wellicht dat Akkermans de Hoge Raad hier (opnieuw) de weg kan wijzen; hij heeft zich via deze oratie immers al een bekwame gids getoond.

*Ivo Giesen
Tilburg, februari 2004*

15. Hartlief, *AA* 2003, p. 303, doet weliswaar een moedige poging om uit die arresten te destilleren welke rechtvaardiging de Hoge Raad voor ogen heeft, maar moet het uiteindelijk ook bij gissen laten. Ik deel zijn analyse en zijn keuze om vooral niet meer te doen dan gissen.

16. Dat het bij de 'omkeringsregel' nog slechts om een vermoeden gaat, betogen bijvoorbeeld Asser, a.w., p. 75; Hoekzema, *NTBR* 2003, p. 238 en 240, en Asser/Hartkamp 4-I (2004), nr. 436c. Zie ook Hartlief, *AA* 2003, p. 306, die aldaar tevens de hoop uitspreekt dat de Hoge Raad de in de tekst genoemde stap (explicitering) zal zetten. Anders: Van Dijk, *TVP* 2003, p. 13. Wellicht ten overvloede: het voorgaande betekent geenszins dat ik een tegenstander van de 'omkeringsregel' (of breder: een bewijslastomkering) zou zijn; indien aan de hiervoor besproken rechtvaardiging voldaan is, ben ik (nog steeds) een voorstander van het hanteren van een bewijslastomkering.